

Л.О. Рощина

Державний університет інформатики і штучного інтелекту, Україна

ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано основні етапи формування громадянського суспільства в Україні, формування законодавчої бази державно-церковних відносин. Церква активно сприяє процесу національного та культурного відродження, проте питання створення національної української церкви залишається поки що відкритим.

Упродовж 1991 – 2008 рр. Україна остаточно утвердила себе як суверенна держава, яка йшла шляхом розбудови громадянського суспільства. Однією із складових політичного розвитку України був новий етап модернізації суспільства, пов'язаний з процесом зміни громадської свідомості. Більшість громадян зміцнилася в думці, що народ повинен мати вирішальний голос у прийнятті важливих політичних рішень на державному рівні. Цей процес складний і суперечливий, оскільки ще не сформувалися надійні механізми практичної реалізації громадянських прав і свобод. Основа громадянського суспільства – цивілізований, творчий, законозабезпечений індивід, тож сутність та якість громадянського суспільства залежить від якості його особистості. Формування громадянського суспільства неподільно пов'язане з формуванням власної особистої свободи кожного громадянина. Права громадянина забезпечує держава. Ознаками громадянського суспільства є: повне забезпечення прав і свобод людини та громадянина; самоврядування; свобода власної точки зору та плюралізм; загальна інформованість [1, с. 24].

Процеси формування громадянського суспільства в Україні знайшли своє відображення у працях політологічного, соціологічного та історичного спрямування. Проте вплив церкви на процес формування громадянського суспільства в Україні та її місце в цьому процесі висвітлено поки що недостатньо повно. Серед праць, присвячених питанню формування громадянського суспільства, слід виділити роботи І. Паська, В. Омелько, Т. Войтенко, В. Моргуна [1-4]. Питання державно-церковних відносин, реалізація принципу свободи совісті в Україні, взаємовплив церкви і держави проаналізовано в роботах А. Колодного, В. Бондаренка, В. Любчика, П. Панченко, В. Рибалка [5-9]. Крім того, автором було використано закони України та підзаконні акти [10-14]. **Метою статті** є аналіз формування громадянського суспільства в Україні, місце церкви в цьому процесі.

Процес розбудови громадянського суспільства в Україні відбувається в умовах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Характерно, що вона почала виявлятися ще до проголошення незалежності України. 3 липня 1990 по серпень 1991 року в Україні було прийнято понад 200 законодавчих і нормативних актів з питань реформування політичної і економічної систем, соціального захисту громадян України. Юридичні основи багатопартійності закладено законом «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР». Важливим є закон про введення посади президента в Україні, який було прийнято 5 липня 1991 року. Україна стала президентсько-парламентською республікою, президент проголошувався найвищою посадовою особою [2, с. 34]. Низка законів була спрямована на вдосконалення системи державного управління та місцевих органів влади, розвиток і утвердження місцевого самоврядування. У цей період ухвалено й низку законів з питань соціального захисту та духовного розвитку громадян України: «Про зайнятість», «Про освіту», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про власність» тощо [3, с. 38].

Важливим з прийнятих в цей період законів є закон «Про свободу совісті та релігійні організації», який встановив основні засади взаємовідносин між церквою та державою, окреслив права та обов'язки держави по відношенню до релігійних громад України тощо. В основу цього законодавчого акту було покладено одне з найважливіших загальнолюдських прав – право на свободу совісті та віросповідання, яке включає свободу мати, приймати, змінювати релігію або переконання за власним вибором, сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, відкрито поширювати свої погляди. Хоча законом закріплювався принцип відокремлення церкви від держави, проте у ньому досить вдало поєднувалися інтереси віруючих, релігійних організацій з інтересами держави. Він проголошував також відокремлення школи від церкви, світський характер державної системи освіти. Батькам, які з цим не погоджувались, надавалося право за взаємною згодою виховувати своїх дітей відповідно до власних переконань та особистого ставлення до релігії [10, с. 656].

Держава взяла на себе і законодавчо закріпила обов'язки перед релігійними організаціями. Наприклад, подолання негативних наслідків державної політики минулих часів щодо релігії та церкви, створення сприятливих умов для їхньої діяльності, захист прав та свобод віруючих, повага до традицій та внутрішніх настанов релігійних організацій, сприяння зміцненню порозуміння і терпимості між релігійними організаціями різних конфесій.

Отже, у липні 1990 – серпні 1991 років були закладені політико-юридичні підвалини розбудови правового, соціального, демократичного суспільства в Україні; створено конституційно-правове поле, що гарантує свободу релігії та церкви і за багатьма параметрами відповідає міжнародним критеріям і стандартам.

Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. стало наступним етапом в розбудові громадянського суспільства в Україні. Парламентом було прийнято закони, особливо важливими з яких по відношенню до церкви є: «Про пенсійне забезпечення» та «Про альтернативну невійськову службу». Згідно з першим, розмір пенсій, в тому числі і священнослужителям, встановлювався статтею 19 Закону України «Про пенсійне забезпечення», в якій зазначалось, що «...пенсії за віком призначаються в розмірі 55% від заробітку, але не нижче мінімального розміру пенсії за кожний повний рік роботи» [11, с. 12]. Закон «Про альтернативну невійськову службу» надавав право громадянам України, які є членами діючих релігійних організацій, обирати альтернативну військову службу, якщо їх віровчення не допускає користування зброєю. Притому, згідно зі статтею 3 вищезазначеного закону, «громадяни України, що проходять альтернативну службу, користуються всіма соціально-економічними, політичними та особистими правами і свободами відповідно до Конституції України» [12, с. 17].

У першій половині 90-х років ХХ ст. тривала робота з розробки нової Конституції України. Вона супроводжувалася посиленням протистояння між політичними партіями та гілками влади, що характеризувалося різними підходами до визначення характеру суспільного розвитку, структури влади, економічних засад в Україні. Водночас приймалися законодавчі та нормативні акти, що визначали напрями проведення реформ у всіх сферах громадсько-політичного й соціально-економічного життя. Указами Президента України було введено інститут обласних і районних державних адміністрацій, визначено структуру та завдання вертикалі виконавчої влади. Відбулася структурізація Верховної Ради України. Закони України були спрямовані на прискорення приватизації, розвиток підприємництва [14, с. 123]. Вагоме значення для соціально-економічного розвитку України мало введення національної валюти (гривні).

З 1991 р. по 1996 р. було прийнято низку законів для гармонізації державно-церковних відносин. 4 березня 1992 р. підписано Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» [13, с. 58]. Згідно з цим указом,

на початок 2001 р. релігійним організаціям було повернуто у приватну власність понад 3500 храмів та інших культових споруд, а також понад 10 000 предметів культового і церковного вжитку. Кількість культових будівель та пристосованих приміщень, якими користуються церкви, збільшилась впродовж першого десятиліття незалежності України з 9449 до 17 667, або на 87%. Причому серед 13 тисяч храмів – 3723 є пам'ятками архітектури. За цей період було збудовано 2,9 тис. сакральних споруд [6, с. 37]. Кульмінацією цього періоду було прийняття 28 червня 1996 року Конституції України.

Наступний етап процесу розбудови громадянського суспільства в Україні охоплює період з вересня 1996 р. по січень 2005 р. Верховна Рада України прийняла нові Закони про вибори народних депутатів України, депутатів місцевих Рад і міських, селищних, сільських голів. Установлено, що вибори до Верховної Ради України проводяться за змішаною системою. З'явилися нові політичні партії. Спостерігалось погіршення соціально-економічного становища в Україні. Це зумовилось тим, що, по-перше, існуючі законодавчі та нормативні акти не повністю сприяли ефективному проведенню економічних реформ; по-друге, виконавчі структури не забезпечували дійового виконання існуючих законодавчих актів.

Наприкінці 1996 р., за сприяння Державного комітету України у справах релігій, було утворено Всеукраїнську раду церков і релігійних організацій (далі – ВРЦ). До її складу увійшли предстоятелі Українських православних церков, Української греко-католицької церкви, керівники євангельських християн-баптистів, християн віри євангельської-п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня, Німецької лютеранської, Римо-католицької та Вірменської апостольської церков в Україні, а також керівники іудейських та мусульманських релігійних організацій. Згодом до ВРЦ було прийнято Закарпатську реформатську церкву, в 2001 р. – Союз вільних церков християн євангельської віри України. Таким чином, на 2005 р. до складу Ради входило 95% всіх релігійних громад України. Рада розглядала питання взаємодії держави та церкви, спільні напрямки в розвитку освіти і культури, сприяла розв'язанню майнових та інших суперечок між окремими конфесіями [7, с. 55].

На цьому етапі Верховна Рада прийняла Закон «Про податок на додану вартість» від 3 квітня 1997 р. У релігійній площині від податку на додану вартість були звільнені доходи релігійних організацій, одержані від надання культових послуг і продажу предметів культового призначення за переліком, встановленим Кабінетом Міністрів України. Слід відмітити, що держава докладала певних зусиль для полегшення фінансового становища релігійних організацій.

3 березня 1998 року вибори нового складу Верховної Ради України проводились за змішаною виборчою системою. Серед обраних у березні 1998 р. депутатів були представники 24 політичних партій і майже 50 громадських організацій. Це зумовило посилення політизації між президентом і парламентом, між виконавчою й законодавчою гілками влади.

Вибори до Верховної Ради України в березні 2002 року не привели до суттєвих змін на мікрополітичному рівні. Як і раніше, актуальним питанням залишилися створення «пропрезидентської парламентської більшості», яка б забезпечила ефективну роботу парламенту, і формування «конструктивної опозиції», котра б не тільки критикувала владу, але й сама брала участь у виправленні її помилок. Одночасно з подальшою політизацією законодавчої та виконавчої влади спостерігалася певна деполітизація громадських рухів і організацій. Активно формуються громадські організації, які перебирають на себе ініціативу в розбудові громадянського суспільства [4, с. 226].

Новий етап в розбудові громадянського суспільства розпочався з 2005 р. і ще не закінчився. Початок йому поклала парламентська реформа 2005 р., яка перетворила Україну в парламентсько-президентську республіку. Початок цього періоду характеризується політичною нестабільністю, протистоянням партій в парламенті, втягненням церкви у політичні та виборчі перегони.

Отже, 90-і роки ХХ ст. – поч. ХХІ ст. відкрили нову сторінку в історії України. Вона стала незалежною державою. Було здійснено комплекс заходів щодо розвитку громадянського суспільства, утвердження ринкової економіки, демократизації громадсько-політичного життя. Закладено фундамент нового державного устрою на принципах розподілу влади, відбулося становлення парламентаризму й виконавчої вертикалі влади, незалежної судової системи та системи місцевого самоврядування. Значних успіхів держава досягла у створенні правової бази державно-церковних відносин, які відкрили можливості вільного розвитку усіх конфесій України.

У суспільних процесах нині все поважніше місце посідає релігія і церква. Закон не відносить релігійні організації до числа громадських. Проте, функціонуючи в соціумі, вони з року в рік нарощують свій вплив. Не випадково найвищий ступінь довіри респондентів до державних та недержавних установ виявився щодо церкви та релігійних громад. Незважаючи на суттєві суперечності, в першу чергу в середовищі українського православ'я, релігійні організації справляють помітний вплив на суспільне життя та державну політику. Церква виступає як оберіг моральних, культурних, історичних традицій [8, с. 176].

Засада нейтральності держави в релігійній справі – це не дискримінація віруючих, а шлях реалізації свободи сумління. Проблема полягає не в одержавленні, а у дійсному роздержавленні всіх, без винятку, конфесій, у перетворенні церков у громадські організації з морально-світоглядними та культурно-виховними, а не політично-ідеологічними функціями.

Принцип відокремлення церкви від держави передбачає невтручання держави в питання віровчення, культу, внутрішнього устрою церкви, а церкви – в діяльність державних структур, у тому числі в питання забезпечення прав людини на свободу світогляду.

Пріоритет прав людини на свободу світогляду передбачає їх верховенство над правами церкви як інституції. З цього випливають три основні принципи взаємодії церкви і держави. По-перше, жодна церква не може претендувати на особливе становище, а держава повинна дотримуватись принципу рівності церков. По-друге, держава повинна забезпечити можливість здійснення релігійними організаціями їх функцій (вирішуючі правові, майнові та інші питання, що входять до її компетенції). По-третє, держава зобов'язана втрутитись, якщо йдеться про порушення прав людини в релігійній практиці церкви (забезпечення захисту від шкідливого психологічного впливу, недопущення міжрелігійної ворожнечі або протистояння між віруючими і невіруючими) [5, с. 63].

Практика міжцерковних відносин, здійснення громадянами права на свободу совісті в умовах поширення новітніх релігійних течій свідчить про те, що чинне законодавство України не повною мірою враховує сучасні реалії церковно-релігійного життя, суперечності, що виникають у полі міжцерковних стосунків, а також наслідки впливу на громадян маловивчених релігійних новоутворень. Головними недоліками чинного законодавства є:

- невизнання церков, що мають ієрархічну побудову, як самостійних суб'єктів правовідносин. Це не лише суперечить внутрішнім принципам ієрархізованих церков, але й ускладнює управління громадами з боку вищих церковних органів, практично унеможливорює безперешкодну зміну громадами підпорядкування тому чи іншому релігійному центру, що спричиняє міжконфесійну напругу. Між тим, за умови визнання Церкви цілісним і самостійним суб'єктом правовідносин, вищий орган управління Церквою брав би на себе всю повноту відповідальності за діяльність складових своєї структури. Це дозволило б уникнути втручання держави у внутрішні організаційні справи Церкви;
- втручання держави у вирішення питань почергового використання культового майна. Почергове використання культових споруд і майна слід визнати внутрішньою церковною справою. Воно має застосовуватись виключно за обопільною згодою релігійних організацій без будь-якого втручання державних структур;

– чинне законодавство не вносить пропаганду вчень та релігійної практики новітніх релігійних рухів, які поширюються в Україні. Незважаючи на досвід судового процесу над керівниками «Білого братства», який визнав факт деструктивного впливу на психічне здоров'я людини релігійної практики цього новоутворення, подібні ситуації не передбачені прийнятим у 1999 р. Законом України «Про психіатричну допомогу» [9, с. 112].

Отже, незважаючи на означені недоліки в законодавстві, що регулює державно-церковні відносини, все ж можна констатувати, що період його становлення в Україні завершується. Відносини між церквою і державою набувають характеру рівноправного діалогу. Доцільно було б створити державну науково-дослідну структуру для вивчення впливу новітніх релігійних практик на здоров'я людини та інформування громадськості про можливі загрози.

Кожна національна держава формує та реалізує геоконфесійні інтереси нації як особливу зацікавленість до міжнародних відносин у сфері релігійно-церковного устрою. Така позиція держав, окрім духовно-морального та соціально-культурного аспектів, зумовлюється також їх турботою про національну безпеку в новітню епоху духовно-інтелектуальних експансій. Лише наявність своїх релігійних інституцій дає можливість нації входити в різні міжнародні релігійні центри, виражати там інтереси своєї національної держави і водночас боронити свій національний духовний простір від зовнішньої агресії на нього з боку чужеземних конфесій і церков.

Характерним для України є те, що практично завжди релігійні центри, в юрисдикції яких знаходилась її церква, розміщувалися за її межами. Політичні наслідки залежності від них, а також впливи на розвиток української нації неоднозначні. Особливість організаційної структури православ'я при підпорядкуванні національних церков одна одній тягне за собою політичну залежність нації або зумовлюється такою. Проте слід зазначити, що в певні історичні періоди підпорядкування національних церков України незалежним міжнародним релігійним центрам відіграло значну позитивну роль у збереженні українського етносу, формуванні його самосвідомості та державницького менталітету. Саме такою церквою впродовж віків виступала УГКЦ.

Розбудова Української державності та громадянського суспільства тісно пов'язана з реалізацією ідеї розбудови Української національної церкви. Оскільки в сучасному світі релігія має надто вагоме значення, то ні політичні, ні економічні, ні духовні чи культурологічні проблеми не можуть бути вирішені позитивно без її участі. В українському суспільстві початку XXI ст. починає утверджуватись плюралізм світоглядів, розуміння об'єктивності та необхідності буття релігії, її позитивного впливу та значення для долі нації. Вивчення етноконфесійної специфіки України переконує у тому, що Україна повинна мати свою Національну церкву, подібно до того, як вона має мати свою Національну школу, Національне військо, Національний театр тощо [15, с. 345].

Україна в пошуках своїх етнічних і життєвих орієнтацій в сучасних умовах спирається на християнську аксіологічну систему. Хоча вона й має досить широкий спектр офіційно прийнятих релігійних вірувань, але майже всі вони лежать в традиції християнства та його напрямів. Необхідність створення української національної церкви викликана також активізацією діяльності новітніх релігійних течій і напрямків. Отже, процес розбудови української державності та громадянського суспільства тісно пов'язаний з реалізацією ідеї розбудови Української національної церкви. Існує багато думок з приводу того, яка саме церква має бути Українською національною, проте більшість з них зходяться на тому, що вона має базуватися на християнській моралі і традиціях.

Таким чином, за період незалежності України була сформована юридична база для розбудови громадянського суспільства. Її формування відбувалось в декілька етапів, останній з яких остаточно не завершено. В Україні створено конституційно-правове поле,

що гарантує свободу релігії та церкви і за багатьма параметрами відповідає міжнародним критеріям і стандартам. В умовах нових реалій, які склалися в Україні, церква активно сприяє процесу духовного та національного відродження, розширює сферу свого соціального служіння. Розбудова національної держави все частіше викликає обговорення питання розбудови Української національної церкви, яка, відповідно до історії розвитку та ментальності українців, має базуватись на християнських традиціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пасько І. Громадянське суспільство і національна ідея. Україна на тлі європейських процесів: компаративні нариси / І. Пасько, Я. Пасько. – Донецьк : Східний видавничий дім, 1999. – 183 с.
2. Омелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за 10 років незалежності / В. Омелько // Політична думка. – 2001. – № 3. – С. 33-49.
3. Войтенко Т.О. Громадянське суспільство в країні: аналіз соціального конструювання: збірка наукових праць / Войтенко Т.О., Гончарук О.С., Привалов Ю.О. – К. : Стило, 2002.
4. Моргун В.А. Періодизація розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні / В.А. Моргун // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 4. – С. 223-229.
5. Колодний А. Україна в її релігійних виявах / А. Колодний. – Львів : Сполах, 2005. – 334 с.
6. Бондаренко В.Ю. Релігійне життя в сучасній Україні: стан, тенденції та проблеми розвитку / В.Ю. Бондаренко // Людина і світ. – 2003. – № 12. – С. 36-39.
7. Любчик В. Церковно-державні та міжправославні відносини в Україні // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні / В. Любчик. – К. : VIP, 2001. – С. 53-62.
8. Панченко П.О. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму / Панченко П.О. – К. : Стило, 2003. – 307 с.
9. Рибалко В. Шляхи та механізми подальшої гармонізації державно-церковних відносин // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні / В. Рибалко. – К. : VIP, 2001. – С. 105-117.
10. Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1991. – № 25. – С. 656-666.
11. Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 06.12.1991 р. // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 1. – С. 10-34.
12. Закон України «Про альтернативну невійськову службу» від 12 грудня 1991 р. // Збірник постанов Уряду України. – 1992. – № 1. – С. 16-18.
13. Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 3. – С. 58.
14. Гринев В.Б. Потерянное десятилетие – контуры новейшей политической и экономической истории Украины / Гринев В.Б. – К. : Межрегиональная академия управления персоналом, 2001. – 430 с.
15. Історія релігій в Україні : в 10 т. / А. Колодний, Р. Крижанівський. – Київ ; Дрогобич: Коло, 2003. – Т. 10 : Релігія і церква років незалежності України. – 2003. – 612, [1] с.

Л.А. Рощина

Государство и церковь в условиях формирования гражданского общества в Украине

В статье проанализированы основные этапы формирования гражданского общества в Украине, формирование законодательной базы государственно-церковных отношений. Церковь активно способствует процессам национального и культурного возрождения, однако вопрос создания украинской национальной церкви пока остается открытым.

L.A. Roshchina

The State and Church in the Conditions of Forming of Civil Society in Ukraine

In the article the basic stages of forming of civil society in Ukraine, forming of legislative base of state-church relations are analysed. Church actively promotes to processes of national and cultural revival, however the question of creation of the Ukrainian national church still remains opened.

Стаття надійшла до редакції 16.06.2009.